

SZÖVEGSZEMIOTIKAI ALAPKÉRDÉSEK

KABÁN ANNAMÁRIA

A teljes szövegszemiozis vizsgálatát a szövegpragmatika, a szövegszemantika és a szövegszintaktika hármasságában végezhetjük. A szövegpragmatika a szöveg külső kontextuális körülményeit, a szövegszemantika a szöveg jelentésszerkezetét, a szövegszintaktika pedig formális strukturális felépülését elemzi. Szemiotikai szempontból tehát a három megközelítési mód teljes szövegvizsgálatot alkot.¹

1. A pragmatika szemszögéből a szöveg a közlő és a befogadó között zajló nyelvi kommunikáció eszköze. A pragmatikai alapsémának megfelelően a meghatározott nyelvészociológiai és nyelvlélektani szerepben fellépő adót és vevőt és a közléshelyzetet kell megvizsgálni. A kommunikáció ezen tényezői között a közlőnek és a befogadónak van döntő szerepe, hiszen jelenlétüktől válik lehetővé a kommunikáció, vagyis a közlemény megalkotása és befogadása. A közlemény megalkotása és befogadása, megértése természetesen több tényezőtől függően állandóan változik. Egyetlen befogadás sem lehet azonos egy másikkal, ugyanis ezeket mindig befolyásolják a közlő és befogadó külső és belső meghatározói. Külső meghatározó például a hely, idő. Belső pedig a biológiai, szociológiai és lélektani meghatározó. Ezek a tényezők komplex hálózatot alkotnak, amelyek minden kommunikációs aktusra hatnak. Eszerint az egyes közlemények (szövegek) között az adó, a vevő és a kommunikációs helyzet által meghatározott szemantikai és grammatikai eltérések mutathatók ki. Ezek az eltérések az adott variáns vonatkozásában nyelvészociológiai normának számítanak. A közlemények tehát bizonyos szociális viselkedési normától függenek. Ezt nevezi FISHMAN szerephelyzetnek.² Minden egyes kommunikációs aktus során a beszélők között meghatározott viszony, szerep alakul ki, amely befolyásolja a nyelvi megnyilatkozást. Így az egyes szövegek pragmatikai vizsgálata a beszédtelemélettől is kaphat segítséget. Az ilyen jellegű vizsgálatok intézményszerű konvenciókra, mégpedig a beszédtelemekkel kapcsolatos konvenciókra irányították a figyelmet. S így a lokucionáris, illokucionáris és perlokucionáris tettekkel kapcsolatos konvenciók elemzésével foglalkoznak. Eszerint a nyelvi közlés nemcsak megnevezésre, leírásra és érvelésre szolgál, hanem egy-egy tettel ér fel, tett funkciója van. Érdekes módon ez a beszédtelem-vizsgálat belefér az előbb már említett szemiotikai hármasságba, mert OHMANN szerint is a szöveg a grammatikai (szintaktikai) struktúrák jelentésteljes sorozata, egyben pedig lehetőséget biztosít az olvasó befolyásolására is.³

A nyelvi megnyilatkozás LUX szerint nem más, mint egy viselkedési lehetőség kódolása egy jelentéslehetőségbe.⁴ A viselkedési lehetőséget természetesen nemcsak nyelviileg lehet kifejezni, hanem más úton is, ezek részei egy átfogóbb viselkedési stratégiának.

MONTAGUE megtette az első lépéseket a formális pragmatikai leírás felé.⁵ Ebben a következő kontextusindexek figyelhetők meg: a beszélő (*én/mi*), a hallgató (*te/ti*),

a kommunikáció helye (*itt*), a kommunikáció ideje (*most, tegnap*), a kommunikációban deiktikusan jelzett tárgy (*ez a szék*), a megfelelő nyelvi kontextus. VASZILJEV pedig vázolta a tipikus közléshelyzetet meghatározó tényezőket⁶:

1. Az elsődleges külső tényezők:
  - 1.1. A közlés tartalmának külső vonatkozásai, társadalmi szférája;
  - 1.2. A sajátos beszédminőségre való irányulás (ami szerintem a hagyományos és konvencionális stílusformákra való vonatkozást jelenti)
2. A másodlagos külső tényezők:
  - 2.1. Az író általános és nyelvi műveltsége;
  - 2.2. Az író viszonya a közlés tartalmához;
  - 2.3. Az olvasó általános és nyelvi műveltsége;
  - 2.4. Az író és olvasó közötti viszony:
    - 2.4.1. Fordított kapcsolat léte vagy hiánya;
    - 2.4.2. Személyes kapcsolatok;
  - 2.5. A közlés anyaga;

Összefoglalva az eddigieket megállapítható, hogy ezek a nyelven kívüli tényezők határozzák meg az egyes szövegek nyelvi megszerkesztettségét. A sajátos közléshelyzet szabja meg a nyelvi rendszerből való válogatást. A modern szemiotikai kutatások bebizonyították, hogy a nyelv nem rendszerében él elsősorban, hanem használatában. Természetesen használatakor is rendszerként, részrendszerként működik. HJELMSLEV hívta föl a figyelmet, hogy a legkisebb nyelvi részrendszer léte is csak a többihez viszonyított sajátos funkciójával igazolható.⁷ Konnotatív szemiotikájában pedig fölvázolta azokat a konnotátorokat (connotators), amelyek az egyes részrendszereket jellemzik.

A szöveg tehát nem a nyelvi rendszer immanens struktúrája, hanem funkcionális közlésegség. BALÁZS meghatározásában: „A szöveg az a legnagyobb funkcionális egység, amely a nyelvi kommunikáció szerkezeti kerete”.⁸ DEME meghatározása is funkcionális szempontú, a közléshelyzetben betöltött szerepet helyezi előtérbe. Eszerint a szöveg „nyelvi formába öntött objektívációja az egyéni pszichikai tartalom egy részletének olyan terjedelemben és megformáltságban, amely elegendő ahhoz, hogy adott helyzetben, a kifejezés és/vagy tájékoztatás és/vagy befolyásolás feladatát ellátva a teljesség és lezártág érzetét felkeltse”.⁹ Ilyen értelemben a szöveg terjedelme nem mérhető egy minimális egységgel, hanem a közlés céljával. Így egyetlen fonéma (Ó!), egyetlen szó (*Indulj!*) vagy egyetlen mondat is (*Gyönyörű idő van!*) adott közléshelyzetben szöveg értékű lehet. A szöveg kritériuma csupán a funkcionális egység megléte. A szövegnek meghatározott közléshelyzetben kell teljesítenie a kommunikatív funkciókat, s felkeltenie a teljesség és lezártág érzését.

Pragmatikai szempontból a szövegek gyakran polifunkcionálisak: ugyanaz a szöveg különböző kommunikációs helyzetben más és más értelmet kaphat. Ezért a közlő gyakran kiegészíti a szöveget metapragmatikai jelekkel (performatívokkal), hogy jelezze a választott szöveg stratégiáját. Természetesen bármely szöveg, főleg ha terjedelmes, nemcsak egyetlen stratégiával rendelkezik. A szövegpragmatika szempontjából azonban igen fontos az, hogy a szövegnek mindig van egy domináns stratégiája, amely a többit meghatározza. Ez biztosítja voltaképpen a szöveg funkcionális egységét.

2. A szemantika szemszögéből a szöveg olyan jelölő, amely valamit jelöl. Ilyen értelemben a szöveg, mint bármelyik jel, helyettesítő szerepet tölt be. Ez azt jelenti, hogy a jelölő révén a jelölt is felidéződik. Így lemérhető bármely szöveg valóságértéke. A szövegnek mint jelnek a referenciája a kommunikáció társadalmi normái által meg-

határozott, vagyis a szövegpragmatika meghatározza a szövegszemantikát. A pragmatikai szemantika egy társadalmi-kommunikációs normarendszeren alapszik, vagyis a valóságnak olyan modellje, amely minden szövegközléskor aktivizálódik. Nem statikus, hanem állandóan változik. A frame, world, schema stb. műszó között az a közös elv húzódik meg, hogy a mentális apparátus olyan percepció technikával dolgozik, amely a valóság tényeit nem pusztán adatokként érzékeli, hanem egy előzőleg létező egész jellegű struktúrában értékeli azokat.

A gondolat legkorábbi megfogalmazása BATESON nevéhez fűződik.¹⁰ Ő bizonyos kommunikációs formák önállóságát felfedezve megpróbálta leírni annak a meta-kommunikatív helyzetnek a logikáját, amely az önállóságot, az aktuális világtól való „leválasztottságot” létrehozta. Kimutatta, hogy a keret (frame) egy olyan bonyolult kommunikációs technika, amely a világról meglévő információ sajátos tárolási és aktiválási módja.

A legjelentősebb világelmélet a HINTIKKÁÉ.¹¹ Ő próbálta meg a világelmélet következetes filozófiai és episztemológiai levezetését. BÁNRÉTI továbbfejleszti ezt az elméletet.¹² Szerinte egy szöveg interpretációja olyan kérdéseket vet fel, hogy melyek azok a dolgok a világban, illetve a közlőnek a világról kialakított elképzeléseiben, amelyek megfeleltethetők a szöveg kifejezéseinek. A közlőnek a világ dolgairól alkotott képét a közlő „világ-modelljének” nevezi. A „közlő világ-modellje” tehát elméleti konstrukció. Azt jelenti, hogy a közlő felfogását is kifejezve vonatkoztatja a világra a nyelv kifejezéseit úgy, ahogy a dolgokat ő látja. A dolgok egy-egy lehetséges, a beszélő számára elgondolható elrendezését, adott időbeli és térbeli feltételek mellett a filozófiából átvett terminussal lehetséges világoknak nevezik.

Az adó közléseit nemcsak olyan helyzetekre vonatkoztathatja, amelyek a közlés időpontjában ténylegesek, hanem olyanokra is, amelyek a közlés időpontjában csak lehetőségek, pl. mint feltételezések, mint akart tényállások, mint emlékek vagy remélt helyzetek. HINTIKKA szerint ezek a lehetséges világok a közlő számára a tényleges világok alternatívái.¹³ A közlő által hitt, tudott, vagy emlékeiben vagy szándékai-ban szereplő helyzeteket, világokat a közlő „hiedelem-világai”, tudás-világai”, „emlék-világai” kifejezéssel nevezi meg. A szövegekből megállapítható, hogy a közlő mely tényeket tart az aktuális világ elemeinek, és melyeket az alternatív, lehetséges világok elemeinek. A közlő ezt jelzi például az idő jelentésű morféimakkal, a modalitással, az igei aspektussal, az attitűd- és performatív igékkel, kötőszókkal, kapcsoló szerepű adverbialis kifejezésekkel, a mondatokra tagolással és még többféle módon. Valamely helyzetet például hiedelemnek vagy emléknek vagy szándéknak csak olyan helyzetekhez képest tarthat a közlő, amelyeket aktuálisnak, ténylegesnek tekint.

Szemantikai szempontból a szöveg terjedelme nem hosszúság alapján állapítható meg, hanem a jelölt dolgok és helyzetek egysége határozza meg. A szöveg referenciális egységét a szöveg egyfajta témájával azonosíthatjuk. A téma a szöveg vagy szöveg-egység szemantikai alapját képezi. Szemantikai szempontból tehát a szöveget összefüggővé témájának azonossága teszi. Ha a téma megváltozik, a szöveg is más lesz. Ez akkor következik be, ha a második téma nem kötődik az első téma egyetlen jelentésegységéhez sem.

A szövegszemantika valóságos varázsszava a szövegkoherencia. Az az összetartó erő, amely a szöveget egységessé, lezárttá teszi. BALÁZS JÁNOS szerint a koherencia alapvető feltétele, hogy a szövegben egymást követő nyelvi jelek jelentésének olyan összetevői legyenek, amelyek egymással összeegyeztethetők.¹⁴ A szemantikai koherencia jól kitapintható elemei azok a szavak, amelyek ugyanarra a valóságalelemre vonatkoznak, vagyis bizonyos jelölők jelöltjei azonosak. A szöveg koherenciájának megteremtésében a szavaknak ez a közös valóságra utaló szerepe, GREIMAS műszavával

izotópiája jelentős. Eszerint a szavak jelentésszerkezetében kimutatható azonos jelentéselemek (szémák) megléte teszi lehetővé, hogy a szavak a szövegben egymást helyettesítsék. Izotópia természetesen nemcsak az egymást kölcsönösen helyettesítő mutatószók, illetőleg a mutatószók és fogalomszók szövegbeli kapcsolatában jöhet létre, hanem a különféle fogalomszók egymás közti kapcsolatában is: a tematikus névszó gyakori ismétlésével, tulajdonnévre köznévvé való visszaútalással stb.

A szöveg szemantikai viszonyainak van egy mélyszemantikai szintje is, amely logikai viszonyokkal írható le, s amelyet ma már egyre gyakrabban vizsgálnak. A szöveg úgy, ahogy halljuk, vagy olvassuk, szófajkategóriákban, mondatrészekben vagy mondatfajtákban jelenik meg. Ha azonban a szöveg mélyszintjét nézzük, a szavak jelentésvizonyait találjuk. A szöveg jelentésvizonyainak ábrázolására különféle módszereket dolgoztak ki, de mindegyikre jellemző, hogy állandó és változó elemeket különböztetnek meg. Az állandó elemek viszonyok jelzései (tulajdonságviszony, létezésviszony stb.), amelyek száma korlátozott, a változók a viszonyokban konkrétan fellépő elemek: szavak, lexémák vagy jelentésegységek, amelyeknek a száma a gyakorlatban végtelen. E jelentésvizonyok mintegy nyersen adják a szöveg tartalmát, amely a különféle kommunikációs célkitűzések szerint más-más ruhába öltözve jelenhet meg.

Van DIJK is úgy véli, hogy az értelmi összefüggés-hálózatnak, amelyet a szövegek mélystruktúrájának nevez, a ténylegesen megalkotott szöveg csupán egyik lehetséges felszíni megnyilvánulási formája.¹⁵ A szövegbeli mélystruktúrának szemantikai, illetőleg logikai és szemantikai jellege van. Szerinte a szövegalkotásban, magasabb szinten és bonyolultabb formában, olyan kiformalódás megy végbe, mint amikor egy-egy lelkünk mélyén meghúzódó mondatnyi terjedelmű közölnivaló mély struktúráját szavaknak és szintaktikai szabályoknak a közbeiktatásával felszíni szerkezeté alakítjuk.

3. Szemiotikai szempontból a szövegvizsgálat harmadik szintje a szövegszintaxis. Szemiotikai értelemben a szintaxis a jelek egymáshoz kapcsolódását jelenti. Ez a kapcsolat nem véletlenszerű, hanem jól meghatározott szabályai vannak. Szintaktikai szempontból tehát egy szöveg nyelvi jelek jól elrendezett sorából áll. Ezek a kombinatív szabályok valójában megegyeznek a szövegszerkezetet kutató szöveggrammatikával.

A szöveg általában mondatok egybekapcsolódásával jön létre. Azért 'általában', mert az is megtörténhetik, hogy a szöveg egyetlen mondatból, egyetlen szóból, sőt egyetlen fonémából áll. Természetesen a tipikus mégiscsak a több mondatból épülő szöveg. S akkor azoknak a mondatoknak nyelvi, nyelvhasználati, azaz szövegszintaktikai szabályok szerint kell egybekapcsolódnuk. Ezért a szövegszintaxis szintjén azokat a legalapvetőbb szintaktikai szabályokat kell meghatározni, amelyeket a szöveg megszerkesztésekor a szerző követ. Természetesen a szöveg szintaktikai felépülésének vizsgálatán nem a hagyományos mondattani elemzést értem, hanem sokkal tágabban, a szöveg szintjére vetítve értelmezem. Vagyis a valóság, a valóságot tükröző gondolat s a gondolat nyelvi formájaként keletkezett szöveg hármasságában fogom föl. Hiszen „a nyelvi megformálás a hallgató (olvasó) számára — a gondolat is egyben — egyik szöveg a mozzanatok pusztá időrendjét adja, a másik okszerű kapcsolatokat is jelez. A mondatok kapcsolata mögött a gondolat szerkezete is más és más” — írja igen találóan DEME LÁSZLÓ.¹⁶

Egy szöveg mondatokból épülése a születő gondolatot szolgálva alakul olyanná, amilyen. A keletkezett alakulat azonban nem esetleges, hanem általában jól tipizálható, mégpedig nyelvészeti szempontból. „A gondolat modellálásának ugyanis, s egyáltalán a szövegalkotásnak több és többféle domináns módja van, amely kortól,

műfajtól, témától, szerzőtől függően változik. Így a szöveg épülhet mondatok közötti grammatikai kapcsolatokra, kihagyásokra, asszociációra, ritmusra, témafejlődésre stb.” — állapítja meg BÉKÉSI IMRE is.¹⁷

Minden szöveg mondatainak kapcsolódása s ezáltal a szöveg teljes felépítése meghatározott közlési célra irányuló stratégia, amelyet a sajátos közlőhelyzet határoz meg. Az egyes szövegek vizsgálata során tehát arra kell választ keresnünk, hogy a szerzők hogyan adják át, miként tagolják-viszonyítják gondolataikat, gondolataik részeit, vagyis hogy miféle nyelvi-nyelvhasználati eszközei vannak a gondolat modellálásának. A szövegvizsgálat során tehát a teljes műre kell figyelniünk, azokra a szerkesztési alaptípusokra, amelyek a mű egészére leginkább jellemzőek. LONGACRE terminológiájával élve a 'domináns' szövegépítkezési módot kell feltárniunk.¹⁸

Mint hogy a közlés olyan válogatási tevékenységet jelent, amely a nyelvi rendszert a kommunikáció céljainak megfelelően működteti, a szöveget alkotó mondat is mint a közlemény funkcionális részegysége általános kommunikációs és műfaji kötöttségű törvényszerűségeket mutat. Így a mondatok belső szerkezeti sajátosságait, a különböző mondatformák jellegét és a szövegben betöltött funkcióját a közlés szempontjából teljesebb egység, a szöveg típusa határozza meg. Vagyis az objektív valóságnak ugyanazt az összefüggését a közléstípustól függően más-más szintaktikai szerkezettel fejezhetjük ki. KÁROLY SÁNDOR ezt a következőképpen fogalmazza meg: „Az, hogy a mondanivalómat egy vagy két mondatba foglalom, hogy ugyanazt a valóságrelációt egyszerű mondatmal vagy két mellérendelő főmondatmal, illetőleg egy fő- és egy mellékmondatmal fejezem ki, nem eleve a valóság által megszabott, hanem a beszéd körülményei, a beszélőnek és hallgatónak az igényei és szükségletei, a tagolás problémája révén”.

A közlő tehát a szövegen át még a mondat szintjén is kitapinthatóan állást foglal a valósággal és a befogadóval szemben. Osztályozhatjuk tehát a mondatokat abból a szempontból is, hogy milyen magatartást váltanak ki a vevőben, mi a szándéka a közlőnek a befogadó magatartása szempontjából. Szándéka lehet egyszerűen az, hogy a befogadó tudomásul vegyen valamit (kijelentő mondat), hogy végrehajtson valamit (felszólító mondat), vagy pedig felvilágosítást adjon (kérdő mondat). A jelzett mondat-típusok funkcionális értéke természetesen csak a szövegben felmért gyakoriságuk mutatói alapján igazolható.

A mondat szerkezeti vizsgálat során arra kell tehát választ keresni, hogy a vizsgált szövegeknek vannak-e, és ha vannak, melyek a jellemző, adekvát mondat szerkezeti sajátosságai, törvényszerűségei. A mondat szerkezeteknek azokat a sajátosságait kell megvizsgálni, amelyek a kommunikáció sorsát befolyásolják. Ezeket nem elsősorban és kizárólag a mondatra kell jellemzőnek tekinteni, hanem a mondat-egészeket mint a szöveg részeit kell megvizsgálni. Ezekkel a szövegelemzésekkel arra deríthetünk fényt, hogy a közlő (író) szándéktípusa, problémamegoldó stratégiája milyen sajátos struktúraszervezési módokat alakít ki. A szöveg- és mondat szerkezeti sajátosságok fölmérésével egy-egy szöveg magatartásformáit, problémamegoldási stratégiáit térképezhetjük föl.

Következtetésként elmondható tehát, hogy beigazolódik az a ma már sokak által hangoztatott vélemény, miszerint bármely szöveget csak ilyen tág szemiotikai keretben lehet helyesen és a lényegét pontosan tükröző módon vizsgálni.

Jegyzetek

1. A szöveg szemiotikai megközelítéséhez I. még PETŐFI S. János: Szemiotikai textológia—Didaktika. In: PETŐFI S. János—BÉKÉSI Imre (szerk.): *Szemiotikai szövegtan I. A szövegtani kutatás néhány alapkérdése. Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, Szeged, 1990. 7—21.
2. Vö. FISHMANN, Joshua A.: Sociologia limbii: o știință socială interdisciplinară pentru studii limbii în societate. In: Ruxândoiu—Chițoran (szerk.): *Sociolingvistica—Orientări actuale*. Bukarest, 1975. 146—161.
3. Vö. OHMANN, Richard: Speech, Action, and Style. In: Seymour Chatman (szerk.): *Literary style: A Symposium*. London—New York, 1971. 248.
4. Vö. LUX, Friedemann: *Text, Situation, Textsorte*. Tübingen, 1981. 152.
5. Idézi PETŐFI S. János: A mondatgrammatikától egy formális szemiotikai szövegelméletig. *Magyar Műhely* 50. 1970.
6. L. VASZILJEV, Ju. A.: Nyekatorije voprosi jazikovo-sztyiliszticseskovo analiza praktyicseszkij form naucsnoj recsi. *Jazik i styily naucsnoj lityeraturi*. Moszkva, 1977.
7. L. HJELMSLEV, Louis: *Preliminarii la o teorie a limbii*. Bukarest, 1967.
8. L. BALÁZS János: *A szöveg*. Budapest, 1985. 9.
9. DEME László: A szöveg alaptermészetéről. In: SZATHMÁRI István—VÁRKONYI Imre (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Kaposvár, 1979. 59.
10. BATESON, G.: *A Theory of Play and Phantasy. Steps to an Ecology of Human Paledin*. New York, 1973.
11. HINTIKKA, Jaakko: Semantics for Propozitional Attitudes. In: Linsky Leonard (szerk.): *Reference and Modality*. Oxford, London, 1971. 145—167.
12. BÁNRÉTI Zoltán: A szöveg interpretációja és témája. *NyK*. 81. 1979. 2. 323—238.
13. L. a 11-es jegyzetet.
14. BALÁZS János: *A szöveg*. Budapest, 1985. 148.
15. DIJK, Teun A. van.: *Some Aspects of Text Grammers: A study in Theoretical Linguistics and Poetics*. The Hague—Paris, 1972.
16. DEME László: *Szónokok és előadók kézikönyve*. Budapest, 1974. 56.
17. BÉKÉSI Imre: *A gondolkodás grammatikája. A szövegfelépítés tartalmi-logikai szabályrendszere*. Budapest, 1986. 7.
18. LOGACRE, Robert E.: *Hierarchy and Universality of Discourse Constituents*. Washington, 1972.

GRUNDFRAGEN DER SEMIOTIK

ANNAMÁRIA KABÁN

Die umfassendste Perspektive, was das Herangehen an einen Text betrifft ist die semiotische. Der vollständige semiotische Inhalt des Textes wird von der Pragmatik, der Semantik und der Syntax des Textes analysiert. Jede dieser semiotischen Dimensionen bringt einen anderen Aspekt des Textes zum Vorschein. Die Pragmatik des Textes analysiert die außersprachlichen Faktoren der Kommunikation, in erster Linie den Sender und den Empfänger und die konkrete Kommunikationslage. Aus der Perspektive der Semantik erscheint der Text als Zeichen, das etwas bezeichnet. Die Bezugseinheit des Textes kann als eine Art Thematik, die die semantische Basis eines Textes bildet, formuliert werden. Was die Analyse des syntaktischen Aufbaus der Texte betrifft, bevorzugt die Autorin eine viel umfangreichere, aus Niveau des Textes projizierte Analyse anstelle einer traditionellen syntaktischen Analyse.